

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1705013

Albanya Hükümdarı Cavanşir: Şahsiyeti, Hayatı ve Faaliyetleri

The Ruler of Albania, Javanshir: His Personality, Life, and Activities

Zübeyr YILDIZ^{a*}

^a Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Tarih Bölümü, Erzurum / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-0405-5012

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 24 Mayıs 2025

Kabul tarihi: 6 Ağustos 2025

Anahtar Kelimeler:

Güney Kafkasya,

Albanya,

Albanya Devleti,

Cavanşir,

Musa Kalankatlı.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: May 24, 2025

Accepted: August 6, 2025

Keywords:

South Caucasus,

Albania,

Albanian State,

Javanshir,

Movses Kaghankatvatsi.

ÖZ

Güney Kafkasya, dünya siyasi ve iktisadi tarihinde stratejik konuma sahip ender bölgeler arasında yer almaktadır. Çağdaş müelliflerin kaydına göre son derece zengin yer altı ve yer üstü doğal kaynaklara sahip bu bölge, tarih boyunca güçlü devletlerin sürekli bir çekişme alanı olmuştur. Böylesi kritik bir bölgede, güçlü rakipler arasında, sık sık saldırılara maruz kalmasına rağmen en uzun süre varlığını koruyabilmiş tek devlet, hiç şüphesiz Albanya Devleti olup bunu da güçlü liderleri sayesinde sağlayabilmiştir. İşte bu güçlü liderleri arasında Albanya tarihinde en ziyade iz bırakan sima, kuşkusuz ki Cavanşir olmuştur. Musa Kalankatlı'nın rivayetine göre henüz küçük yaşta üstün zekâsı ve kabiliyetiyle dikkatleri çeken Cavanşir, İran ve Araplar arasında cereyan eden uzun soluklu savaflara, Sasaniler safında katılmış ve bu savaflarda kahramanlıklar göstererek önemli tecrübeler edinmişti. Cavanşir, bu savaflarda edindiği tecrübelerinden, ülkesinin siyasi bağımsızlığı yolunda dönemin büyük güçleri olan Bizans ve Sasani imparatorlukları ile Hazar Hakanlığı ve Emevi Devleti karşısında izlediği başarılı denge siyasetinden yararlanmıştı. Cavanşir, izlediği denge siyaseti sayesinde, ülkesinin siyasi ve ekonomik gücünü artırmış, halkını amansız savaflardan korumayı başarmış ve ülkesine siyasi ve kültürel açıdan en parlak dönemlerinden birini yaşatmıştır. Yapılan bu araştırma, Albanya Devleti tarihinde en derin izler bırakan meşhur kumandan, ünlü hükümdar ve devlet adamı Cavanşir'in şahsiyeti, hayatı ve faaliyetleri, çağdaş kaynaklara dayanılarak incelenmiştir.

ABSTRACT

The South Caucasus is among the rare regions possessing a strategic position in the political and economic history of the world. According to contemporary authors, this region, which is endowed with extremely rich underground and surface natural resources, has throughout history been a constant arena of contention for powerful states. In such a critical region, among strong rivals and despite being frequently subjected to attacks, the only state that managed to preserve its existence for the longest time was, without a doubt, the Kingdom of Albania, which was able to achieve this thanks to its strong leaders. Among these powerful leaders, the figure who left the most significant mark in Albanian history was undoubtedly Javanshir. According to the account of Movses Kaghankatvatsi, Javanshir, who attracted attention at an early age with his exceptional intelligence and talent, participated in the long-running wars between the Iranians and the Arabs on the side of the Sasanians, and in these wars, he demonstrated heroism and gained significant experience. Javanshir made use of the experiences he had gained in these wars in the path toward the political independence of his country, through a successful policy of balance he pursued in the face of the great powers of the period namely, the Byzantine and Sasanian Empires, the Khazar Khaganate, and the Umayyad Caliphate. Thanks to the balance policy he followed, Javanshir increased the political and economic power of his country, managed to protect his people from relentless wars and brought one of the brightest periods of his country in political and cultural terms. This study examines the personality, life, and activities of Javanshir the renowned commander, famous ruler, and statesman who left the deepest marks on the history of the Kingdom of Albania have been examined based on contemporary sources.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: zubeyr_25@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The main source about the Albanians and the Kingdom of Albania, who emerged in the South Caucasus, especially in present-day Azerbaijan, is *The History of Albania* by Movses Kaghankatvatsi. This work provides important information regarding the ethnic origin, social structure, and political history of the Albanians, as well as the personality, life, and activities of their renowned ruler Javanshir, the focus of this study.

The lack of sufficient academic studies in Turkey and the world concerning the ancient Albanian people, the Kingdom of Albania they established, and particularly their prominent ruler Javanshir is considered a major issue in historiography. The aim of this study is to address this problem by conducting a systematic investigation based on contemporary documents and historical research methods.

Although the term Alban was first mentioned in the 1st century BC, information about the ethnicity associated with the term dates back as early as the 4th century BC. The Albanians, described by ancient authors such as Strabo, Herodotus, and Arrian, had a multicultural structure and formed a community consisting of different tribes and languages. Some ethnic groups in present-day Azerbaijan and Georgia are considered the cultural heirs of this people. The Kingdom of Albania, with capitals in Kabala and Barda, was established after Alexander the Great's Asian campaign. Due to its strategic location, Albania served as a buffer zone between Rome and the Sassanids and held significant political and economic advantages. The Albanian rulers turned these advantages into a policy of balance, strengthening Albania's position and influence in the region, which helped the state endure for a long time. In this context, Javanshir's reign occupies a notable place in Albanian history.

Albania was ruled by three dynasties, and the most influential ruler of the last one, the Mihranids, and possibly of all was Javanshir. Known for his military successes and strong leadership, Javanshir attracted his father's attention at a young age due to his intelligence and courage. For this reason, he was sent to the Persian court to gain experience. While in Persia, he participated in several wars alongside the Sassanids and showed great heroism. As a result, he was rewarded by Shah Yazdegerd with high ranks and valuable gifts. However, following the Sassanids' major defeat at the Battle of Nahavand and their accelerating collapse, Javanshir decided to return to his homeland. After taking the Albanian throne with his father's support, Javanshir sought to implement the experience he had gained in Persia. He formed various alliances to secure strategic superiority in the struggle for independence against both the Sassanids and the Arabs. He first allied with the Armenians and Georgians, eliminating the remaining Sassanid influence in his country. Later, perceiving the Arabs as a new threat, he allied with Byzantium to ensure the survival of his state. These efforts demonstrate that Javanshir interpreted regional power dynamics correctly and sought to seize opportunities for his country's independence.

Javanshir also made peace with the Khazars to protect his country from their attacks. The peace achieved after wars with the Khazars highlighted his diplomatic skill. Nevertheless, the main threat was the Arabs. Byzantium and the Khazars were becoming increasingly ineffective against the Muslims, while Islamic armies were rapidly advancing northward. In response, Javanshir established relations with the Umayyads to preserve his country's territorial integrity and political authority. The balance policy pursued through agreements with the Umayyads is significant as it shows Javanshir's skill in managing relations with the major powers of his time. In this way, he preserved his country's political and economic stability, kept his people away from destructive wars, and led Albania through one of its most vibrant cultural and political periods.

Javanshir's political success made him the target of various hostile groups. Internal political conflicts, exacerbated by external provocations, deepened over time. Javanshir, targeted by pro-Byzantine feudal lords, was assassinated in 681. After his death, he was remembered for his military and diplomatic accomplishments, and his name was praised in historical sources. Today, many tribes, fortresses, and locations in Azerbaijan bear his name. While Javanshir is noted for his military victories and political intelligence, he also distinguished himself by maintaining strategic balance in the region.

In conclusion, Javanshir's reign, as a brave commander and charismatic leader who left a deep imprint on Albanian history, stood out not only with military and political accomplishments but also with economic and cultural progress. Thanks to the peaceful policies adopted during his rule, commercial and economic activity flourished, and overall societal prosperity increased. In particular, significant developments in architecture were made through the construction of palaces, temples, and various buildings, especially in the capital Barda. During the same period, notable progress was also seen in science, art, and literature. Under Javanshir's patronage, many scholars, poets, artists, and architects gathered around the royal court. His personality and struggle influenced contemporary Azerbaijani literature and became a central symbol of courage, heroism, and resistance. Frequently portrayed in artistic fields such as novels, poetry, theatre, and painting, Javanshir has endured as both a historical figure and a source of artistic inspiration.

Giriş

Kafkasya'nın güneyinde, özellikle bugünkü Azerbaycan topraklarında İlk ve Orta çağlarda yaşayan, eski bir kavim olan Albanlar¹ ve onlar tarafından kurulan Albanya Devleti hakkında bizlere en bariz fikir veren yegâne temel kaynak hiç şüphesiz Moisey Kalankatlı'nın *Albanya Tarihi* adlı eseridir. VII. yüzyılda Albanca yazılıp daha sonra Eski Ermeniciye çevrilen eser, üç kitaptan oluşmakta olup en eski devirlerden XI. asra kadarki süreçte yaşayan muhtelif kavimler etrafında cereyan eden siyasi, askeri, sosyal ve dini olayları içermektedir² (Moses, 2019, s. 7-9, 16). Eser, özellikle araştırma konumuz olan meşhur Alban hükümdarı Cavanşir hakkında bu anlamda önemli bilgiler içermektedir.

Alban/Albania/Albanya terimine ilk defa MÖ I. yüzyılda rastlansa da kelimenin etnisitene, bundan çok daha eski dönemlere, MÖ IV. yüzyıla kadar dayanmaktadır (Bekirova, 2018, s.59; Moses, 2019, s. 7). Nitekim bu ad, miladi II. asırda yaşayan Yunan tarihçi Arrian'ın eserinde, MÖ IV. asrın ortalarında Makedonya kralı İskender ile İran şahı III. Darius arasında cereyan eden olaylar esnasında Daris'un yanında İskender'e karşı savaşan askerlere istinaden anılmaktadır. Eserin rivayetine göre Albanlar bu savaşlarda, "...Kadusianlar, Albanianlar ve Sakesinianların bağlı olduğu Medler, Atropates tarafından komuta edilen..." (Arrian, 1971, s. 160; Arrian, 2010, s. 112; Moses, 2019, s. 313; Тулијев, 1976, s. 215; Kırzioğlu, 1994, s. 24) birlikte savaşmış ve aynı kelime, rivayetin devamında tekrarlandığı görülmektedir (Arrian, 1971, s. 164, 167; Arrian, 2010, s. 119). Herodot,³ Ptolomey, Strabon, Pompey Troq, Yulj Solin ve Arrian'ın müşterek kaydına göre rengarenk bir toplum olan (Məmmədov, 2005, s. 44), yirmi altı dilin konuşulduğu çeşitli kabilelerden müteşekkil bulunan ve aralarında başta en büyüğü Albanlar olmak üzere Amard, Bacak, Buduk, Gargar, Gel, Grız, Kadusi, Kaspi, Kınalık, Lak, Leg, Lupen, Mard, Mük, Sahur, Sakasen, Silv, Sodi, Sövde, Ud, Udin ve Uti ile birkaç küçük kabile daha bulunmaktaydı (Moses, 2019, s. 313-314; Khorenats'i, 1980, s. 140; Mehmetov, 2009, s. 118, 120; Məmmədov, 2005, s. 44; İsmailov, 2017, s. 45-46; İsmailov, 2014, s. 48-52). Günümüzde yaşamlarını Azerbaycan ve Gürcistan'da sürdüren Udin (Moses, 2019, s. 311; İsmailov, 2014, s. 49) ile Azerbaycan'daki Khynalyg ve Budughi halkları, kadim Albanların kültürel mirasçıları olarak kabul edilmektedir (İsmailov, 2017, s. 45-46).

Strabon'a göre uzun boylu, yakışıklı ve açık sözlü olan (Strabo, 2015, s. 485; Moses, 2019, s. 313); daha çok çoban gibi yaşayıp göçebe insanlara benzeyen; ancak vahşi olmayan ve bu nedenle sadece orta derecede savaşçı yapıya sahip bulunan; yaşlılığa, ebeveynleriyle beraber diğer yaşlılar da dahil olmak üzere aşırı derecede saygı duyan; ölenleri düşünmek veya anmak dini açıdan uygun görmeyen; onları mallarıyla birlikte gömüp bu yüzden mallarına mirasçı olmadan yoksulluk içinde yaşayan Albanların (Strabo, 2015, s. 484, 486) aynı zamanda ilk

¹ Kalankatlı'ya göre Ermeniler, Hristiyanlığı Roma takviminin 43. yılında kabul ettiler. Albanlar ise onlardan 270 yıl önce kabul etti. Buna göre Albanlar, miladın başlarında Hristiyanlık inancını kabul etmekle bu dine giren ilk halk olmuştur. Hükümdarları Urnayr dönemindeyse Hristiyanlık, devletin resmi dini yapıldı (Dasxuranci, 1961, s. 8; Kalankatuklu, 2006, s. 40, 137; Moses, 2019, s. 8, 55, 125).

² *Alban Tarihi*, üç kitaptan oluşmaktadır. İlk iki kitap, en eski çağlardan miladi 710 yılına kadar olan olayları kapsamakta olup kitabın esas yazarı Berdea şehrinin Kalankatuk köyünden olan ve aynı zamanda Cavanşir'in sarayında yaşayan Musa Kalankatlı tarafından kaleme alınmıştır. Üçüncü kitap ise, 710 yılından 998/999 yıllarına kadarki olayları içeren Mhitar Koş'un Alban Salnamesi'nden oluşmaktadır (Moses, 2019, s. 8-9).

³ Herodot tarihinde, Alban toplumunu oluşturan yirmi altı kabilenin bazısından bahsetmektedir. Bu kabilden olmak üzere onları buldukları coğrafya, komşu oldukları topluluklar, giyim kuşamları ve vergi sorumluluğu gibi sebeplerden dolayı kaydetmekte olup bunlar arasında Kaspiler, Sakaeliler, Utiler gibi kabile adlarını zikretmektedir (Herodotos, 2011, s. 260, 541).

hükümdarlarının, Kalankatlı'ya göre Aran⁴ olup nesli, Yafes aracılığıyla Nuh Peygamber'e dayanmaktadır (Dasxuranci, 1961, s. 24; Kalankatuklu, 2006, s. 30; Moses, 2019, s. 45). Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî'nin *Târih-i Güzide*'sinde ise Erran/Aran, Sam vasıtasıyla Hz. Nuh'a dayanır diye rivayet edilmektedir (Kazvinî, 2018, s. 21; Yıldız, 2024, s. 53). Mirzə Camal Cavanşir ise konuyu daha detaylı olarak şu şekilde hikâye etmektedir:

Karabağ vilayeti, Aran memleketinin bir parçasıdır. Çünkü Nuh, -ona Allah'ın selamı olsun- zamanında tufan olduğunda ve tufandan biraz sonra Nuh'un evlatlarından biri Kür ve Aras nehirleri arasındaki Tiflis, Gence, İrevan, Nahçıvan, Ordubad şehirleri ve günümüzde Karabağ'da harabe olarak kalan Berdea ve Beylagan vilayetleri ve topraklarının hükümdarı ve sahibi olmuş, buraları imar etmiş ve hepsine kendi ismini vermiştir. Onun adı Aran idi (Qarabaği, 1959, s. 6; Axundov, 2006, s. 122; Kemaloğlu, 2014, s. 212).

Kendilerinden bu şekilde bahsedilen Albanların adına dair kaynaklarda farklı rivayetler mevcuttur. Antik kaynaklarda bu ad, *Albania/Albanoi* (Strabo, 2015, s. 135,145, 284, 476, 481, 483-486, 488-491, 495, 502, 507, 509, 511, 533; Arrian, 1971, s. 160, 164, 167; Arrian, 2010, s. 112, 119; Moses, 2019, s. 314; Togan, 1978, s. 596; Reza, 1380, s. 65; Yıldız, 2024, s. 53), Arapça 'da *Arrân/Errân* (al-Balâdhuri, 1916, s. 305-306, 311, 318-319, 332; Belâzurî, 2013, s. 225, 229, 233; İbn Havkal, 2021, s. 9, 23, 259, 266, 272, 275-276, 289, 297-298; Mesudî, 2023; s. 181, 213, 348; Moses, 2019, s. 314; Togan, 1978, s. 596; Yıldız, 2024, s. 53), Farsça'da *Ardan/Aran* (Moses, 2019, s. 314; Togan, 1978, s. 596), Gürcüce'de *Ran/Rani* (Tskhovreba, 2014, 13, 166, 193, 222; Brosset, 2003, s. 10-11, 60-63, 65, 94, 101, 106, 117-118, 151, 180, 194, 199, 206, 213, 231, 261, 277, 287, 290, 343, 349, 368, 372, 383; Moses, 2019, s. 314; Reza, 1380, s. 65), Ermenice'de *Ağvan/Ağuvan/Aluank*⁵ (Khorenats'i, 1980, s. 140, 256, 259, 298, 321; Moses, 2019, s. 314; Grigor, 1954, s. 5, 7, 10, 12-13, 21; Kiragos, 2009, s. 14; Reza, 1380, s. 65), Süryanice'de *Aran* (Moses, 2019, s. 314) olarak adlandırılmıştır.

Albanya Devleti'nin siyasi olarak konsolidesi, Ahameniş İmparatorluğu'nun son dönemleri ve Makedonyalı İskender'in Asya seferleri sırasında yukarıda zikrettiğimiz bölgedeki çeşitli Alban kabileleri birleşerek olmuş ve MÖ IV. yüzyılın sonlarına doğru merkezi bir devlete dönüşmüştür (Moses, 2019, s. 315; Ismailov, 2017, s. 45-46; Məmmədov, 2005, s. 44). Başkentleri önce Kabala, daha sonraysa Berdea olan Albanya Devleti'nin sınırları, Strabon'a göre kuzeyde Kafkasya Dağları, güneyde Ermenistan, batıda İber (Gürcistan) ve doğuda Hazar Denizi ile çevriliydi (Strabo, 2015, s. 484; Bala, 1951, s.9). İslam coğrafyacılarına göre bu hudutlar, benzer şekilde kuzeyde Kafkasya Dağları ve Alanlar, güneyde Irak ve el-Cezire, batıda Ermenistan ve doğuda ise Hazar Denizi bulunmaktaydı (İstahrî, 2020, s. 176; İstahrî, 1961, s. 112; Makdisî, 1877, s. 374; İbn Havkal, 2021, s. 259; Köse, 2016, s. 98; Köse, 2016, s. 432-433). Kalankatlı ise Büyük ve Küçük Kafkas dağları koynunda yer alan Aran'ın (Albanya) Aras Irmağı'ndan başlayarak Hunan Kalesi'ne kadar uzanmakta olduğunu belirtmektedir (Dasxuranci, 1961, s. 3-4; Kalankatuklu, 2006, s. 25-26; Moses, 2019, s. 41-42). *Qarabağ Tarixi* adlı eserin müellifi Cavanşir ise bu sınırları⁶ en net ve detaylı olarak şu şekilde çizmektedir:

⁴ Khorenats'i, Albanların ilk hükümdarlarının Aran olduğuna dair Kalankatlı'nın tezini teyit etmektedir (Khorenats'i, 1980, s. 139-140).

⁵ "Ermeni müverrihlerinin "Ağuvan" dedikleri bu ülke, merkezi Bardav (بردعه) şehri olan ve Araplarca "Arran" tesmiye edilen muntikadır. Ağuvan adı, Greklerin bu ülkeye ve halkına vermiş oldukları "Alban" isminin Ermenice transkripsiyonudur" (Grigor, 1954, s. 5).

⁶ İbn Battûta, Karabağ'ın tarihî sınırlarını, Sultâniye ile Tebriz arasında yer alan bölge olarak tarif etmektedir. (İbn Battûta, 2010, s. 118).

Eski tarih kitaplarının yazdığına göre Karabağ vilayetinin sınırı şöyledir: Güney'den Hudafer'in Köprüsü'nden Sınık Köprüsü'ne kadar Araz Nehri'dir... Doğudan Kür Nehri'dir ki, Cavad Köyü'nde Aras Nehri'ne kavuşarak gidip Hazar Denizi'ne dökülür. Kuzeyden Karabağ'ın Yelizavetpol'la sınırı Kür Nehri'ne kadar Goran Nehri'dir ve Kür Nehri çoğu yerden geçip Aras Nehri'ne ulaşır. Batıdan Küşbek, Salvartı ve Erikli denilen yüce Karabağ Dağları'dır. Nihayet, geçmiş yüzyıllarda (burada) karışıklıklar ve değişiklikler olmuş, bazen İran, Rum (Türkiye) ve Türkistan padişahları bu vilayetleri fethedip ayrı ayrı sınırlar çizmiş, kaleler inşa etmiş ve onlara başka isimler vermişlerdir (Qarabaği, 1959, s. 6; Kemaloğlu, 2014, s. 212; Necefli, Özdal, 2022, s. 342).

Bu anlamda Albanya, kısaca Güney Kafkasya'da günümüz Azerbaycan'ın tamamı ile Gürcistan, Ermenistan ile Dağıstan'ın bir kısmını içine alan topraklardan müteşekkildi.

Müelliflerin ikliminin elverişli, sularının bol ve toprağının bereketli olduğunu rivayet ettikleri Alban ülkesini (Strabo, 2015, s. 484-485; Khorenats'i, 1980, s. 139; Mehmedzâde, 1977, s. 212; Necefli, Özdal, 2022, 341), Kalankatlı şu veciz kelimelerle tasvir etmektedir:

Yüce Kafkas Dağları'nın (Büyük ve Küçük) kalbinde yer alan Alban ülkesi, sayısız doğal kaynaklarıyla son derece güzel ve büyüleyici bir ülkedir. Büyük Kura Nehri, bu ülkenin tam ortasından sessizce akararak irili ufaklı balıkları getirip sularını Hazar Denizi'ne döküyor. Nehrin kıyılarında bol miktarda tahıl ve üzüm, yağ ve tuz, ipek ve pamuk, bereketli bozkırlarda ise çok sayıda zeytin ağacı bulunur. Dağlarında altın, gümüş, bakır ve aşı boyası çıkarılıyor. Yabani hayvanlara gelince; aslanlar, leoparlar, panterler, yaban eşekleri, pek çok kuş, kartal, yabani at ve benzeri vardır (Dasxuranci, 1961, 4; Kalankatuklu, 2006, s. 25-26; Moses, 2019, s. 41; Bala, 1951, s. 11).

On asra⁷ yakın kadim dünyanın siyasi sahnesinde yer alan, bu süre zarfında üç hanedan tarafında yönetilen Alban ülkesinin bu tarihi zenginliği, devletin istikbalinde yaşanan olaylarda tarih boyunca başat etken olmuştur. Bu bakımdan verimli ve stratejik bir konuma sahip Albanya, MÖ II. asırda Akdeniz'in en kudretli devleti haline dönüşen Roma İmparatorluğu ile aynı şekilde MS III. asrın başlarında ortaya çıkıp Orta Doğu'nun en güçlü devleti konumuna yükselen İran Sasani Devleti'nin hem emperyal etki alanı hem de iki rakip arasında tampon bir bölge olmuştur.⁸ Bu bakımdan Roma İmparatorluğu, doğunun ticari yollarını ele geçirerek bu tarihi zenginliğe sahip olmak adına Alban ülkesiyle beraber Gürcü ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelere de çeşitli seferler icra etmiştir (Köse, 2017, s. 54-61; Sadık, 2022, s. 27-28; İsmailov, 2017, s. 49). Bu seferler neticesinde Romalıların ağır darbeleri yanında Perslerin ve Alanların hücumlarına da maruz kalan Albanya'nın siyasi ve iktisadi yönden ciddi bir şekilde etkilendiğini, günümüzde Gobustan⁹ kitabelerinde müşahede etmekteyiz (Moses, 2019, s. 316; Saray, 2010, s. 43). Bu sebeptendir ki Alban hükümdarları, tarih boyunca ülkelerini bu girdaba karşı korumak amacıyla denge siyasetini gütmüşlerdir. Bu siyasete icabetle Alban tarihinde en

⁷ Eskiçağ'da Arrân ve Azerbaycan toprakları üzerinde kurulan Albanya, bölgedeki en uzun devlet unvanına sahip idi. Yapılan arkeolojik kazılara göre sık sık dış saldırılara maruz kalmasına rağmen Albanya Devleti'nin uzun süre ayakta kalabilmesi, zirai ve ticari hayattaki başarılarının sanat ve kültürel alanlara aktarılması sayesinde olduğu düşünülmektedir (Saray, 2010, s. 43).

⁸ Bu sebeple bölge gerek Sasaniler ve gerekse öncüleri olan Persler zamanında İranlılar ile Romalılar arasında cereyan eden savaşlara sahne olmuştur (Sadık, 2022, s. 28). Bölge üzerindeki bu mücadelede Persler (Part) ile Romalılar karşı karşıya gelmiş, daha sonraysa Perslerin yerini alan Sasaniler hem Romalılar ve hem de Bizanslılara bu mücadeleyi sürdürmüştür. Bu süper güçlerin bölge üzerindeki hakimiyet mücadeleleri, bölgede İslam hakimiyetinin başlamasına kadar devam etmiştir (Küçüküydüz, 2021, s. 301).

⁹ Gobustan, Azerbaycan'ın doğusunda bulunan bir bölgedir. Büyük Kafkas Dağları'nın güneydoğu etekleri ile Hazar Denizi arasında kalan geniş gobus ve vadi alanlarına *Qobustan* (qobus ülkesi) denir. Sözcüğün anlamına dönük muhtelif rivayetler mevcuttur. Bu rivayetlere arasında gor (ateş), kov, kav (öküz), kebr (ateş tapan) ve kavir (kâfir) gibi anlamlar bulunmaktadır. Yapılan arkeolojik kazılar sonucunda burada Üst Paleolitik dönem itibarıyla yaşama dair abidelere rastlanılmıştır. Qobustan'daki bu kadim abide kültürü, sonraki dönemlerde daha da gelişerek devam etmiş, bölgede kurulan Albanya Devleti, bu kültürden etkilenmiş ve etkilemiştir (Rüstəmov, 1994, s. 7, 10, 39).

etkili iz bırakan hükümdar, hiç şüphesiz Cavanşir olmuştur. Cavanşir, ülkesi adına bu siyasi rolü, Sasani, Bizans, Hazar ve Emevîlerle olan ilişkilerde oynamıştır. Bu sayede onun devrinde Albanya Devleti, sosyokültürel ve iktisadi anlamda yüksek bir seviyeye ulaşmıştır.

Araştırmanın Önemi, Amacı ve Kapsamı

Arkeolojik veriler, Albanya'nın (Azerbaycan Karabağ) insanlık tarihinin en eski yerleşim merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Bölgenin Asya ile Avrupa'nın kesişiminde bulunması yanı sıra Mezopotamya ve Anadolu ile yakın coğrafi ilişkisi, bu tarihi gerçeği teyit etmektedir. Nitekim Ön Asya'ya nüfus etmiş birçok tarihi uygarlığın Kafkaslardan kaynaklı olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda Türklerin batıya göçleri sırasında da Albanya önemli bir köprü görevi görmüştür. Bugün gerek Türkiye'de ve gerekse dünya siyasi, ekonomik ve kültür tarihinde böylesi bir kadim halk, bu halk tarafından kurulan Albanya Devleti ve özellikle bu devletin en güzide hükümdarı diyebileceğimiz Cavanşir hakkında pek fazla bilimsel çalışmanın olmaması ve konunun bu nedenle literatürde atıl kalması, dünya tarihi açısından büyük bir problem olarak telakki edilmektedir. Amacımız bu problemi, bir nebze de olsa tarih literatürüne kazandırmaktır. Bu vesileyle ilgili araştırma, bölgenin kadim halkları olan Albanlar tarafından kurulan Albanya Devleti'nin meşhur kumandanı, ünlü hükümdar ve devlet adamı Cavanşir'in şahsiyeti, hayatı ve faaliyetleri, temel kaynak ve muhtelif araştırma eserlere dayanılarak incelenmiştir.

Araştırmanın Yöntemi

Bilimsel araştırmalarda sonuca ulaşmak için belirlenmiş birtakım yöntemler bulunmakta ve çalışma bu yöntemler ışığında ele alınmaktadır. Bu anlamda tarih biliminin kendine özgü bazı çalışma yöntemleri bulunmaktadır. Tarihçi, çalışmalarını yaparken geçmişte kalmış her türlü malzemeyi, tarih çalışma yöntemlerini baz alarak incelemektedir. Bu malzemeler incelenirken; tarama, tasnif, tahlil, tenkit ve terkip gibi tarih araştırmalarında kullanılan yöntemler takip edilmektedir. Bu yöntemlerin ilkinde, çalışma konusuyla ilgili olarak geçmişten günümüze kalmış her türlü birincil ve ikincil kaynakların taranması sonucunda elde edilen verilerin muhtelif aygıtlarda depolanmasıdır. Bir başka ifadeyle bu aşama, amaca dönük olarak kaynakları bulma, okuma, not alma ve değerlendirme işlemlerini kapsamaktadır. Bu aşamadan sonra taranan eserler, çalışmanın sıhhati açısından zamandan tasarruf sağlamak ve doğru sonuca varabilmek adına veriler, bazı kriterlere göre sınıflandırılmaktadır. Tasnifi yapılan eserlerin konuyla ilgili yeterliliği kontrol edilmekte, varsa eksiklikler giderilmekte ve belgeler hazır hale getirilmektedir. Çalışmada tahlil edilen eserlerin tenkidi yapılmakta, buna göre elde edilen verilere farklı bir bakış açısıyla bakılabilmekte, verilerin gerçeklik payı test edilmekte ve güvenli olmayan malzemeler çalışmanın bilimselliğine gölge düşüreğinden bu vesileyle arındırılmaktadır. Son aşamadaysa elde edilen veriler bir araya getirilmekte, gözden geçirilmekte, bunların birbiriyle ilişkileri kurulmakta, varsa eksiklikler tamamlanılmakta, fazlalıklar çıkarılmakta ve nihayetinde veriler özgün bir ürüne dönüştürülmektedir. Bu bağlamda araştırma, dönemin temel kaynakları yanı sıra araştırma eserlerden elde edilen veriler ışığında yapılacaktır.

Cavaşir'in Şahsiyeti

Görsel 1: Albanya'nın cesur kumandanı ve ünlü hükümdarı Cavaşir'in heykeli¹⁰
https://az.wikipedia.org/wiki/Cavan%C5%9Firin_heyk%C9%99li. (Erişim tarihi: 14.05.2025).

Albanya Devleti, kuruluşundan yıkılışına dek üç farklı hanedan tarafından yönetilmiştir (Mehmetov, 2009, s. 120). Bu hanedanlardan ilki, Kalankatlı'nın rivayetine göre Albanlar üzerine tayin olunan ilk hükümdarları Aran'a (Dasxuranci, 1961, s. 24; Kalankatuklu, 2006, s. 30; Moses, 2019, s. 45) nispetle Aranşahlar, ikincisi Arşaklılar ve sonuncusu Mihraniler'dir (Mehmetov, 2009, s. 120). Sasani hanedanından geldiklerini iddia eden (Özaydın, 1991, s. 394) ve Kalankatlı'ya göre yaşanan bir taht kavgası neticesinde İran'dan ayrılarak Albanya'nın Girdiman vilayetine gelip yerleşen Mihran'ın, kısa bir süre sonra Alban tahtını ele geçirmesiyle Mihraniler dönemi başlamış oldu (Dasxuranci, 1961, s. 107-109; Kalankatuklu, 2006, s. 168-170; Moses, 2019, s. 149-151; Necefli, Özdal, 2022, 343). Yaklaşık iki asır Albanya'yı idare eden bu hanedanın en önemli siması Varaz-Grigor'un ikinci oğlu büyük prens Cavaşir'dir (Dasxuranci, 1961, s. 109; Kalankatuklu, 2006, s. 195; Moses, 2019, s. 168, 318; Тулиjev, 1982, s. 471; Mehmetov, 2009, s. 129).

Hz. Muhammed'in risaletinin, O'nun halifeleri tarafından Arap yarımadası dışındaki bölgelere tebliğ edilme vazifesi, fetihlerle beraber hızlı ve etkili bir şekilde sürdürüldüğü ve İslami tebliğ vazifesinin yarımada dışında yayılmasının (Subaşı, 2022, s. 9-10), Kalankatlı'ya göre;

...vuku bulduğu zamanda meşhur Erdeşir sülalesinden olan Albanya prensi Varaz-Grigor, dikkatini ikinci oğlu Cavaşir'e yöneltti; onun cesur, gösterişli ve yakışıklı bir şehzade olduğunu fark etti. O, henüz boya başa çatıyor ve yüzündeki zarif tüyler o kadar da belli olmuyordu. Babasının sevimlisiydi, kartal gibi

¹⁰ VII. yüzyılda hüküm süren Albanya'nın ünlü hükümdarı Cavaşir'e ait bu heykelin orijinali, Rusya'nın St. Petersburg kentindeki Ermitaj Müzesi'nde bulunmaktadır. XX. yüzyılın başlarında Nahçıvan'da bir antikacıdan satın alınan bronz kaplar, testiler ve buhurdanlıklar gibi nadir eserler arasında bulunan eser, bronz buhurdandan (tütsüden) yapılmıştır. Bir kopyası bugün Azerbaycan Ulusal Tarih Müzesi'nde sergilenen ve 35,6 cm yüksekliğinde bu heykel, zengin kıyafetler giyinen, Alban tanrıçası Selena-Ay'ı tasvir eden bir tacı takan ve at üzerinde zırh içinde bir hükümdar figürü olarak tasvir edilmiştir. Bilim adamlarının genel kanaatine göre heykel, Alban zanaatçılara özgü bir şaheser olup Albanya'nın sanat ve kültürünü yansıtan önemli bir arkeolojik buluntudur. https://az.wikipedia.org/wiki/Cavan%C5%9Firin_heyk%C9%99li. (Erişim tarihi: 14.05.2025).

çevik ve daima savaş meydanına çıkmaya hazırды. Cavaşir'in, bütün oğullarının en yeteneklisi olduğunu anlayan babası, onu kibar muhitinde yaşayan ileri gelenlerle eşit yapmak niyetindeydi ve bundan dolayı Cavaşir'i İran şahının sarayına göndermek istedi.¹¹ Kendisini şahın sarayında temsil etmek için oğullarından Cavaşir'in daha becerikli olduğu kanaatine varmıştı (Dasxuranci, 1961, s. 109-110; Kalankatuklu, 2006, s. 195; Moses, 2019, s. 168; Hacıyev, 2008, s. 59).

Kalankatlı'nın rivayetinde, kişiliğine dair yerinde tespitinden de anlaşıldığı üzere baba Varaz-Grigor, henüz küçük yaşta olmasına rağmen oğlu Cavaşir'in gelecekte büyük bir devlet adamı olacağını sezmiş ve bundan dolayı yetişmesi yolunda birtakım gayretler sarfetmeye çalışmıştır.

Kalankatlı'ya göre, babası tarafından başkent Medain'e gönderilen Cavaşir, burada şahın övgüsüne ve Albanya'nın kumandanı rütbesine laik görüldü (Dasxuranci, 1961, s. 110-113, 115-116; Kalankatuklu, 2006, s. 196; Moses, 2019, s. 168-169). Özellikle 636 yılında Kadisiye'de sergilediği yiğitlikten ötürü III. Yezdigerd (632-652) tarafından çetir, altın mızrak ve altın süslemeli zırhla ödüllendirildi (Mehmetov, 2009, s. 129). Yiğit ve sevilen Cavaşir (Dasxuranci, 1961, s. 110-113, 115-116; Kalankatuklu, 2006, s. 196; Moses, 2019, s. 168-169), haleflerinin aksine kimseye boyun eğmezdi (Vəlixanlı, 1993, s. 23). Cesareti sayesinde az bir kuvvetle çok kuvvetleri yenebilirdi. Ülkesinin menfaati uğruna akıllı ve dengeli siyaseti sayesinde şartlara ve zamana göre farklı ülkelerle ittifak yapardı (Dasxuranci, 1961, s. 110, Kalankatuklu, 2006, s. 196-197, 199, 202-203; Moses, 2019, s. 169, 171, 173, 174). Kalankatlı, Cavaşir'in kişiliği hakkındaki rivayetini şöyle sürdürmektedir: “...Şöhretli, sevimli, boylu boslu kumandan olan, zekasıyla herkesi hükmüne tabi eden, şansından ötürü yeryüzünün bütün mutluluğunu yüklemiş olan Cavaşir, bahadırılığı ve yeteneğiyle başkalarından üstündü...” (Dasxuranci, 1961, s. 142; Kalankatuklu, 2006, s. 238; Moses, 2019, s. 201-202). Fakat Kalankatlı, bu müspet rivayetin yanında, ölümü giden yolda kötü davranışları dolayısıyla Cavaşir'in şahsiyetine dönük rivayetini şu menfi ifadelerle “...Lakin bu şöhreti ve herkesin sevgilisi olan er, günah tuzağına düşerek Allah'ın hükümlerini bıraktı; boş işlerle uğraşan, beyhude bir adama döndü. Bütün şan ve şöhreti örümcek toruna döndü ve benzersiz ihtişam hızla yok olup gitti” (Dasxuranci, 1961, s. 142; Kalankatuklu, 2006, s. 238-239; Moses, 2019, s. 202) kendisini yerdığı de görülmektedir.

Kalankatlı'nın, ölümüne sebep menfi davranışlarına dair zemmine rağmen, Cavaşir, cesur ve kahraman bir komutan olmanın yanında kudret ve şöhrete sahip bir devlet adamı ve hükümdar olarak Albanya tarihinde en etkili iz bırakan bir şahsiyet, güçlü ve karizmatik bir liderdi. Rivayete göre şahsiyetini müşahede etmek ve sesini duymak için o dönem Suriye, Atrpatakan, Ayarat, Gürcistan ve hatta Hindistan'dan insanlar gelirlerdi. Ülkelerine dönen bu insanlar, Cavaşir'in zekâsı hakkında acayip sohbetler eder, onun sevgisini ülkelerinde efsaneleştirirlerdi (Dasxuranci, 1961, s. 120; Kalankatuklu, 2006, s. 212; Moses, 2019, s. 184-185; Hacıyev, 2008, s. 65). Cavaşir günümüzde Azerbaycan edebiyatında da cesaret, kahramanlık ve başkaldırının sembolü; roman, şiir, resim ve piyes gibi sanat dallarının ziyadesiyle işlenen aktörü olmuştur. Aynı zamanda Azerbaycan'da birçok kabile, kale ve yer onun adına izafe edilmiştir (Moses, 2019, s. 320).

Cavaşir'in Hayatı

Cavaşir'in doğumu hakkında kesin bilgi bulunmamakla beraber, Kalankatlı'nın rivayetine dayanılarak babası Varaz-Grigor tarafından kendisini temsilen Sasani sarayına

¹¹ Sasani sarayına giden Cavaşir'in burada ünlü sipehsalar Rüstem ile yakın ilişki kurması, onun gelecekteki siyasi ve askeri kişiliğinin oluşmasında büyük etki edecekti (Hacıyev, 2008, s. 59).

gönderilmesi ve Yezdigerd'in onu Albanya'nın kumandanı rütbesine layık görmesi ve aynı zamanda yedi yıl (Dasxuranci, 1961, s. 109-113; Kalankatuklu, 2006, s. 195-199; Moses, 2019, s. 168-171) İranlıların safında İslam ordularına karşı Kadisiye (636/15) ve Nihavend (642/21) savaşlarına katılması baz alınarak 616 yılında doğduğu tahmin edilmektedir (Moses, 2019, s. 320; Тулијев, 1987, s. 391).

Daha küçük yaşlardayken yetenek ve zekasıyla dikkatleri üstüne çeken Cavaşir'i, tecrübe kazanması ve gelecekte kendisine halef olması düşüncesiyle babası tarafında Sasani sarayına gönderildi. Sipehsalar Rüstem,¹² Cavaşir'i evladı gibi karşıladı, onu bağrına bastı. Daha sonra Medain'e götürüp Şah Yezdigerd'e takdim etti. Şah onu övdü ve kendisine Albanya kumandanı rütbesini tevdi eyledi. Cavaşir, İran'da, Sasani-Arap savaşlarına katıldı ve bu savaşlarda kahramanlıklar gösterdiğinden şah tarafında yüksek payelerle ödüllendirildi. Kalankatlı'nın kaydına göre Cavaşir böylece yedi yıl bu savaşlara iştirak etti. Ancak en nihayetinde İran ordularının, İslam orduları karşısında korkunç bir mağlubiyete uğraması üzerine ülkesine döndü (Dasxuranci, 1961, s. 109-113; Kalankatuklu, 2006, s. 195-199; Moses, 2019, s. 168-171; Vorosil, 1993, s. 46; Hacıyev, 2008, s. 59; Hacıyev, 2014, s. 52-53; Qacar, 1997, s. 42).

Cavaşir, bu savaşlarda gösterdiği büyük kahramanlıklar sonucunda vatanına şan ve şöhretle döndüğünde başşehir Berdea'da halk tarafından büyük bir sevinç ve coşkuyla karşılandı (Hacıyev, 2008, s. 61). O, İran'da kazandığı tecrübeleri, Alban hükümdarı babası Varaz-Grigor'un emriyle ülkesindeki askeri ve idari işlerde kullanmaya başladı (Dasxuranci, 1961, s. 113; Kalankatuklu, 2006, s. 199; Moses, 2019, s. 171). Ancak daha sonra hükümdarlık babası tarafında kendisine devredilince (Тулијев, 1978, s. 405) Cavaşir bu defa tecrübelerini özellikle ülkesinin tam bağımsızlığı yolunda kullanmaya başladı. Nitekim bu amaçla Ermeni ve Gürcülerle ittifak kurarak Sasanilerin ülkesi üzerindeki tahakkümü son verdiği gibi aynı zamanda Müslüman Arap tehdidine karşı Bizansla ittifak yaptı (Bünyadov, 2007, s. 93-95; Moses, 2019, s. 320; Тулијев, 1987, s. 391; Hacıyev, 2014, s. 53; Qacar, 1997, s. 42-43; Köse, 2017, s. 305).

Hazarlar, Emevî ordularını 652/653 yılında Belencer Savaşı'nda mağlup edip Alban ülkesinin içlerine kadar ilerleyerek yağmada bulunmaları üzerine Cavaşir, Hazarları ülkesinden kovmayı başardı (Moses, 2019, s. 320). Hazarlar ertesi yıl tekrar Albanya'ya hücum edip yağmaya başlayınca Cavaşir, onlarla savaşmanın anlamsız olduğunu düşünerek Hazarlarla barışı tesis amacıyla kağanın kızıyla evlendi. Fakat bu defa ülkesi için en büyük tehdit haline dönüşen Emevîlerle anlaşmak üzere 667 yılında Şam'a giderek burada ülkesinin iç işlerinde bağımsızlığını sağladı. Aynı şekilde 670'te Bizans ile Emevîler arasında ara buluculuk için yeniden Şam'a davet edildi. Bu davet sırasında da Emevîlerin Albanya'dan aldığı vergiyi düşürmeyi başardı (Bünyadov, 2007, s. 97-100; Hacıyev, 2014, s. 53; Moses, 2019, s. 320; Sadık, 2022, s. 35).

Cavaşir'in Hazarlarla ilişkilerini normalleştirmesi ve Bizans'ın Araplar karşısındaki mücadelelerde zayıf düşmesini hesaba katarak ülkesinin menfaati doğrultusunda Emevîler ile

¹² Kalankatlı'nın kaydına göre Rüstem, Sasanilerin ordu kumandanı idi (Dasxuranci, 1961, s. 110; Kalankatuklu, 2006, s. 196; Moses, 2019, s. 168). İbnü'l-Esîr, Kalankatlı'yı teyitle beraber Rüstem'in aynı zamanda iyi bir müneccim ve kâhin olduğunu, geçmiş olayları iyi bildiğini rivayet etmektedir (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 398, 420). III. Yezdigerd'in İran Sasani ordu kumandanı olarak atadığı Rüstem, rivayete göre Araplar tarafından saygıyla anılırdı (Sivrioğlu, 2015, s. 402, 409). İbnü'l-Esîr, Rüstem'in Kadisiye Savaşı'nda, 636/15 yılında Hilâl b. Gullefe tarafından öldürüldüğünü rivayet etmektedir (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 442).

olumlu ilişkilere öncelik vermesi dolayısıyla Bizans yanlısı isyancı yerel derebeylerin hedefi haline geldi (Hacıyev, 2008, s. 70-71; Qacar, 1997, s. 44). Bu sebeple Cavaşir, 680/681 yılında Kalankatlı'nın rivayetine göre Uti vilayetinin meralarında yazı dinleyerek geçirdikten sonra haç kaldırma bayramını, kendi yaptırdığı kilisede geçirmek düşüncesiyle Berdea şehrine döndü. Bu sırada Arcahunik bölgesinden Varazo adlı eğitilmiş bir cani, geceleyin planlı bir suikastla onu hayatından etti (Dasxuranci, 1961, s. 142-145; Kalankatuklu, 2006, s. 238-241; Moses, 2019, s. 201-204, 320; Hacıyev, 2008, s. 71; Mehmetov, 2009, s. 129-130; Məmmədov, 2005, s. 73; İsmailov, 2017, s. 65; Sadık, 2022, s. 35). Bu acılı ölüm üzerine Cavaşir sarayının ünlü şairi Davdak,¹³ onun adına tarihi kasidesini kaleme aldı.

Cavaşir'in Faaliyetleri

Cavaşir'in esaslı olarak siyasi ve askeri faaliyetlerinin, İran ile Araplar arasında cereyan eden savaflara, Sasanilere olan bağlılığı dolayısıyla ülkesini temsilen katılmasıyla başladığını kaydetmek yerindedir. Nitekim İran şahı II. Hüsrev'in 628 yılında ölümünden dört yıl sonra oğlu Yezdigerd, babasının tahtına oturdu. Medine'de daha yeni kurulmuş bulunan İslam Devleti, yeni şahın tahta geçtiği şu sıralarda Arap yarımadasında kamilen hakimiyet kurmuş, sınırlarını yeni coğrafyalar aleyhine fetih faaliyetleriyle beraber süratle genişletmekteydi. Kalankatlı, Müslüman fatihlerin, uzak memleketlerinden hızla çıktıklarını, Arap çölünü arkalarında bırakarak Suriye'yi tufan gibi geçtiklerini, yıldırım hızıyla Sasani ülkesine baskınlarda bulduklarını kaydetmektedir. O vakit Sasanilerin eyalet kumandaları, ileri gelenleri, bağımsızlık taraftarları ile Sasanilere tabi ülkeler, İslam ordularına karşı savaşmak üzere birlikleriyle beraber Medain'e doğru yola koyulduklarını eklemektedir. İşte bu sebeple Cavaşir de ülkesi adına babasını temsilen emrindeki savaşçılarla birlikte Medain'e doğru yola koyulanlar arasında bulunmaktaydı (Dasxuranci, 1961, s. 142-145; Kalankatuklu, 2006, s. 195-196; Moses, 2019, s. 109-110).

Cavaşir Medain'e geldiği sıralarda İslam orduları, İran sınırlarına dayanmış bulunmaktaydı. İbnü'l-Esîr'in kaydına göre 636/15 yılında vuku bulan ve ünlü Sasani ordu kumandanı Rüstem'in de öldürüldüğü Kadisiye Savaşı'na (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 412-442; al-Balâdhuri, 1916, s. 409, 415; Belâzurî, 2013, s. 291, 297) katılan Cavaşir, Kalankatlı'ya göre yedi yıl süreyle bu savaflara iştirak etti ve ağır yaralar aldı. Nitekim bu savaşta gösterdiği kahramanlıklarından dolayı Şah Yezdigerd tarafından;

...kumandanlara layık olan ödüllere ödüllendirildi. O cümleden kumandan borazanları, iki altın mızrak, altınla süslenmiş iki kalkanla diğer kumandanlardan seçildi. Bundan sonra o kalkanları Cavaşir'i öbür kumandanlardan ayıran şan ve şöret belirtisi olarak daima onun önünde taşıdılar. Şah onun beline inciyle işlenmiş altın kemer ve altın kabızalı kılıç bağladı, kollarına pazubentler taktırdı, başına mücevherli taç giydirdi. Boynuna ağır inci gerdanlık taktılar, sırtına taftadan dikilmiş şah giysisi giydirdiler ve altınla ipek kumaştan dikilmiş dört püsküllü mavi renkli pantol giydirdiler...Cavaşir, şahtan bu kadar ödül aldıktan sonra daha da ünlendi (Dasxuranci, 1961, s. 109-113; Kalankatuklu, 2006, s. 195-199; Moses, 2019, s. 168-171; Qacar, 1997, s. 41).

Cavaşir, Kalankatlı'nın da teyidiyle yedi yıl süreyle, yani Nihavend Savaşı (642/21) da dahil olmak üzere Sasaniler safında uzun soluklu savaflarda kahramanca çarpıştı. Ancak Sasanilerin özellikle son savaşta korkunç bir mağlubiyete uğramalarıyla, mücadelelerin boşuna olduğuna ve imparatorluğun inkıraza mahkûm olduğuna kanaat getirerek Sasani ordusunun

¹³ Alban sarayının Cavaşir dönemi saray şairidir. Cavaşir'in ölümü üzerine düşmanlarını lanetleyen kasideyi yazmıştır Qabar, 1997, s. 44). Kasidenin tam metni için bakınız: (Dasxuranci, 1961, s. 145-148; Kalankatuklu, 2006, s. 241-248; Moses, 2019, s. 204-210).

saflarından ayrılarak memleketine dönmeye karar verdi (Vəlixanlı, 1993, s. 15; Qacar, 1997, s. 42).

Cavaşir, İran'da kaldığı süre zarfında edindiği tecrübeleri, ülkesine dönünce uygulamaya koyarken, aynı zamanda babası Varaz-Grigor tarafından Alban tahtına oturtulması da (Тулијев, 1978, s. 405; Moses, 2019, s. 320) yapacağı faaliyetleri açısından önemli bir gelişme oldu. Zira Cavaşir Alban hükümdarı olup, bu arada İslâm ordularının, Kadisiye (636/15) ve Nihâvend (642/21) savaşlarında Sasanileri hezimete uğratarak ve son hükümdarları Yezdigerd'in de 651 yılında Merv'de öldürülmesiyle, ülkesi adına girişeceği bağımsızlık yolunda önemli bir fırsatı yakalamış bulunmaktaydı (Naskali, 2009, s. 176). Bu sebeple Cavaşir, Ermeni kumandanı Smbat Bagratunlu ve Gürcü kralı Atrnerseh ile bir ittifak kurarak (Moses, 2019, s. 320; Vəlixanlı, 1993, s. 15) Sasanilerin son kalıntılarını Uti, Şakaşen ve Berdea'dan temizleyerek ülkesini özgürleştirdi (Dasxuranci, 1961, s. 113-114; Kalankatuklu, 2006, s. 199-201; Moses, 2019, s. 171-173; Bünyadov, 2007, s. 93-94). Bu şekilde asırlardır tahakkümleri altında buldukları İranlılardan ülkesini kurtaran Cavaşir, güneyden yeni bir tehdit olarak gördüğü Müslümanlara karşı mücadele etmeye kararlıydı. Ancak ciddi siyasi koşullar karşısında bu mücadeleyi tek başına yapamayacağını bildiğinden Bizans ile ittifak yapmayı uygun gördü (Bünyadov, 2007, s. 95; Sadık, 2022, s. 34) ve bu amaçla imparator II. Konstans'a (641-668) elçi gönderdi. Cavaşir, Bizans imparatoruna gönderdiği mektubunda;

Bizanslıların her şeye galip gelen büyük ve merhametli imparatoru, denizlerin ve karaların Allah tarafından tayin olunmuş Kostantin Avgust'u; Albanya'nın sipehsaları ve prensi Cavaşir, sana bağlı olan Doğu ülkesiyle birlikte itaatkârlık selamlarını gönderiyor. Senden uzakta olan bir halkı himayene alma teklifimiz, senin gibi İsa'nın sevgilisi bir hükümdar için mutluluk kaynağı olsun ki, senin büyük şöhretinden ve sana itaatimizden ötürü senin ilahi lütfundan bize de pay düşsün (Dasxuranci, 1961, s. 115-117; Kalankatuklu, 2006, s. 203, 205-207; Moses, 2019, s. 174, 180-181).

Şeklinde ifadeler kullanmaktaydı. Buna karşılık imparatorun; "*Sana, hükümdar Cavaşir'e Girdiman sahibine ve Albanya presine, apoiata ve proton patriğe ve Doğu'nun hükümdarına; Kurtarıcı haçın ilahi kuvvetinden merhamet ve hayır, bizim imparator şahsımızdan selam ve sevgilerimizle*" (Dasxuranci, 1961, s. 115-117; Kalankatuklu, 2006, s. 203, 205-207; Moses, 2019, s. 174, 180-181) şeklinde başlayan cevabi kabul mektubunu alan Cavaşir, çok memnun kaldı ve bu şekilde Bizans ile kurduğu ilişkilerini sürdürerek bu sayede toprak bütünlüğünü ve siyasi gücünü korumayı hedeflemekteydi (Hacıyev, 2008, s. 64).

İslam ordularının darbeleri sonucunda tarihe karışan Sasani İmparatorluğu'nun son artıkları, yeniden güç kazanarak tekrar harekete geçmek için Albanya ülkesine çekilerek burada güç kazanmaya başlamaları, Cavaşir'in harekete geçmesine sebep olmuştu. Nitekim Cavaşir, bu sebeple onları, Uti, Şakaşen ve Berdea'da ağır yenilgiye uğratarak ülkesinden defetmişti. Bu arada İslam orduları, güneyden fetih faaliyetlerini devamlı bir surette sürdürmekteydi. Cavaşir ise bir taraftan İslam ordularına karşı ülkesini korumaya çalışırken öte taraftan bu amaçla Bizans ile müttefiklik ruhuna uygun ilişkilerini sürdürüyordu. Ancak bu sıralarda önemli bir gelişme olan Hazarlar ile İslam orduları arasında 652/32 yılında meydana gelen Belencer Savaşı vuku buldu ve bu savaşta İslam ordusu büyük bir yenilgiye uğradı (İbnü'l-Esîr, 1991, s. 136-137; al-Balâdhuri, 1916, s. 319; Belâzurî, 2013, s. 234; Kurat, 1972, s. 39). Bu yenilgiden kısa bir süre sonra Halife Osman'ın (644-656) şehit edilmesiyle başlayan karışıklıklar, başa geçen Hz. Ali (656-661) döneminde de devam edip İslam ordularının Kafkaslar yönündeki fetih faaliyetleri durma noktasına gelince Hazarlar Albanya ülkesine saldırıya geçtiler (Taşağıl, 1998, s. 117; Kurat, 1972, s. 39; Sadık, 2022, s. 35). Kalankatlı'ya göre Hazarların bu çapulculuk ve talanları üzerine Cavaşir ordusunu alıp büyük Kura Irmağı'nın kuzey sahiline geçip düşmana saldırdı ve Hazarları mağlup ederek ülkesinden defetti. Ancak ertesi yıl tekrar harekete geçen Hazarlar, bu defa Kura Irmağı'nın güneyine geçerek Aras Irmağı'na geldiler. Burada yalnız Albanya değil, Ayrarat ve Sünik'e de girerek yağmada bulduktan sonra ülkelerine dönmeye

başladılar. Bu olaylar üzerine metanetini koruyan Cavaşir, savaşmanın faydasız olduğunu inanarak Hazarlarla barış yapmayı uygun gördüğü gibi hükümdarlarının kızıyla da evlenerek bu barışı daim kılmaya da çalıştı (Dasxuranci, 1961, s. 120, 122-123; Kalankatuklu, 2006, s. 213, 216-218; Moses, 2019, s. 185, 187-188; Vəlixanlı, 1993, s. 24; Qacar, 1997, s. 44).

Hız. Ali'nin hilafeti döneminde Kafkaslarda durma noktasına gelen İslam fütuhâtı, Emevîler zamanında yeniden başladı (Taşağıl, 1998, s. 117). Bu yeni fütuhât hareketinin etkisi, Albanya ülkesi topraklarında kendini gösterme ihtimaline karşı Cavaşir, dahiyane zekâsı ve güçlü siyasi iradesine binaen ülkesini olası işgalden emin kılmak adına daha önce Bizans ve Hazarlarla yaptığı barışı, şimdi bu iki ülkenin özellikle İslam orduları karşısında aciz kaldığını da hesaba katarak Emevîlerle yapma yoluna gitti (Hacıyev, 2008, s. 67; Voroşil, 1993, s. 46). Nitekim Kalankatlı da bu vaziyeti, teyit ile şu şekilde izah etmektedir:

Güney hükümdarının (Emevîler), Bizans imparatorunun şehirlerini alev gibi yutup sindirmesi ve sayısız hesapsız halkını kılıçtan geçirmesi sonucunda, Bizans'ın zayıflayıp güçten düştüğünü gören Doğu'nun ulu prensi Cavaşir, ülkesinin talihi konusunda endişeli düşüncelere gark oldu. O, güney ordularının ülkesine sokularak ülkesini talan edeceklerinden korkuyordu. Sayısız Türkistan güçlerini yardımına çağırabilir (Hazarlarla hısmılık kast ediliyor), onları seferber edebilirdi; lakin güney halifesinin himayesine geçmenin daha uygun olacağını düşündü (Dasxuranci, 1961, s. 125; Kalankatuklu, 2006, s. 220; Moses, 2019, s. 190; Bünyadov, 2007, s. 98).

Bu durum, aslında ülkesinin, güç odakları için ne denli stratejik bir öneme sahip olduğunu anlayan Cavaşir'in göstermiş olduğu siyasi dehası açısından kayda değerdir (Voroşil, 1993, s. 46).

Görüldüğü üzere Cavaşir, ülkesinin geleceği açısından ne Bizans'a ne de Hazarlara güven duymaktaydı; kendisi için en doğru kararın Emevîlerle bir anlaşmaya varmak olduğuna kanaat getirmişti. Nitekim, ülkesine yönelik olası yeni seferleri engellemek amacıyla 667 yılında Muaviye ile müzakere etmek üzere Şam'a gitmişti. Burada, Emevîlere cüzi bir vergi karşılığında bağlılığını bildirerek bir anlaşmaya varmıştı. (Hacıyev, 2008, s. 68; Qacar, 1997, s. 44; Köse, 2017, s. 69). Kalankatlı'ya göre Cavaşir bu ziyaretten çok hoşnut bir şekilde ülkesine döndü ve üç yıl Emevîlere sadakatini gösterdi. Geçen bu üç yıl aradan sonra bu defa Muaviye, 670 yılında Cavaşir'i Şam'a davet etti (Dasxuranci, 1961, s. 126; Kalankatuklu, 2006, s. 221-222; Moses, 2019, s. 191-192). Cavaşir'in zekâ ve kabiliyetine hayran kalan Muaviye, bu davetiyle onun vasıtasıyla hem bölgeyi idare etmeyi hem de Emevîler ile Bizans arasındaki muhtemel bir anlaşmada onu aracı kılmayı düşünüyordu. Cavaşir ise bütün bir bölgeden ziyade kendi ülke menfaatini öncelemekteydi. Nitekim o, bu sebeple birinci teklifi reddederken, ikinci teklifi layıkıyla yerine getirmişti.

Gerçekten de Muaviye, Sünik vilayeti ile Aras Irmağı'nın güney sahilinde yaşayan Atropatena ahalisini idare etmeyi Cavaşir'den ısrar etmiş, fakat o, büyük bir mesuliyeti yükleyerek hâkimi mutlak olmaktan imtina etmişti. Buna mukabil doğal cömertliği ve hayırseverliği ile daha çok bayındırlık ve imar işleriyle meşgul olmayı ve ülkesinin istikbalini düşünmeyi daha öncelikli bulmuştu. Bu sebeple Muaviye'den, ülkesi için tayin edilen verginin hafifletilmesini tekrardan ricada bulundu. Muaviye de Cavaşir'in bu ricasını kabul ettiği gibi onu büyük bir saygı ve değerli hediyelerle uğurladı (Dasxuranci, 1961, s. 127-130; Kalankatuklu, 2006, s. 224-228; Moses, 2019, s. 192-195; Bünyadov, 2007, s. 99-100; Hacıyev, 2008, s. 69-70).

Albanya'nın siyasi bağımsızlığını her ne pahasına olursa olsun korumaya çalışan ve bu nedenle kendini, o dönemin büyük etkin güçleri olan Sasani, Bizans, Hazar ve Emevîler arasında sıkışmış bulurken, bu arada izlediği denge siyasetiyle Emevîlerle ilişkiler kurarak ülkesi adına başarılarla imza atan Cavaşir'e karşı Bizans yanlısı yerel derebeyler cephe almaya başladılar. Bu derebeyler, 681 yılında düzenledikleri bir komployla Cavaşir'i öldürttüler

(Vəlixanlı, 1993, s. 24; Vəlixanlı, 2007, s. 139; Hacıyev, 2008, s. 70-71; Hacıyev, 2014, s. 54; Bünyadov, 2007, s. 129; Тулијев, 1987, s. 391; Qacar, 1997, s. 44; Sadık, 2022, s. 35).

Cavanşir döneminde Albanya'da ekonomik hayat gelişti. Başkent Berdea ve diğer şehirlerde yapılan bayındırlık ve imar işleri sonucunda birçok saray ve tapınak inşa edildi. Bilim ve sanat alanında önemli gelişme ve ilerlemeler katedildi. Cavanşir'in sarayında pek çok alim, şair, mimar yaşamaktaydı. Bunlar arasında yer alan Musa Kalankatlı, onun isteği üzerine *Alban Tarihi* adlı eserini kaleme aldı. Yine bunlardan Şair Davdak, ölümü üzerine ünlü kasidesini yazdı (Qacar, 1997, s. 44-45; Тулијев, 1987, s. 391).

Cavanşir'in bir ömür faaliyetlerini, Kalankatlı'nın şu ifadeleriyle sonlandırmak yerinde olsa gerektir:

Bilmelisin ki, bütün bunlar Cavanşir'in hakimiyetinin 28. yılında meydana geldi. Bu, onun 30 yıllık hükümlük devrinde oldu ve o, genç yaşlarından yetişkinliğine kadar geçen bütün bu yıllar süresinde egemen-sipehsalar olarak birçok halde şanıma yaraşır kahramanlıklar gösterdi; hakimiyet yıllarının dörtte üçünü önce İran'da, sonra da Hunlar kapısı etrafında geçirdi. Bu bahadırılığı, onu bütün dünyaya tanıttı; hakkındaki haberle uzaklara, doğudan batıya, kuzeyden güneye kadar, Ariler ve Ari olmayanlar arasında geniş şekilde yayıldı (Dasxuranci, 1961, s. 123-124; Kalankatuklu, 2006, s. 218; Moses, 2019, s. 188; Hacıyev, 2008, s. 67).

Değerlendirme ve Sonuç

Albanya tarihinde derin izler bırakan cesur kumandan ve karizmatik bir lider olan Cavanşir, siyasi, askeri ve diplomatik alandaki başarılarıyla öne çıkan çok yönlü bir devlet adamı olarak kabul edilmektedir. Özellikle Mihraniler hanedanının en güçlü siması olan Cavanşir, VII. yüzyılda Albanya tahtına geçerek devletin kaderini derinden etkilemiştir. Musa Kalankatlı'nın kaydına göre Varaz-Grigor'un ikinci oğlu olarak genç yaşlarından itibaren gösterdiği cesaret, fiziksel görünümü ve liderlik vasıflarıyla dikkat çekmiş, babasının takdirini kazanmıştı.

Cavanşir'in hükümdarlık dönemi, siyasi karmaşanın ve bölgesel güç mücadelelerinin yoğun yaşandığı bir çağda geçmiştir. Bu bağlamda onun Sasani, Bizans, Hazarlar ve Emevîler gibi dönemin büyük siyasi aktörleriyle geliştirdiği ilişkiler, dikkatli bir denge siyaseti izlediğini ortaya koymaktadır. Cavanşir, ülkesinin menfaatlerini korumak amacıyla diplomatik becerilerini etkin bir biçimde kullanmış, dış tehditlere karşı zaman zaman barışçı, zaman zaman ise savunmacı politikalar benimseyerek Albanya'nın toprak bütünlüğünü ve siyasi istikrarını muhafaza etmeye çalışmıştır. Bu durum, onun yalnızca bir hükümdar değil, aynı zamanda gerçek bir devlet adamı olduğunu da göstermektedir.

Askeri alanda da kayda değer başarılarla sahip olan Cavanşir, Albanya'nın bölgedeki konumunu güçlendirmiş, ülkenin askeri kapasitesini artırmıştır. Komutanlık yetenekleri, onun yalnızca stratejik düşünme becerisini değil, aynı zamanda uygulamadaki başarısını da ortaya koymaktadır. Bu sayede Albanya, onun yönetimi altında sadece siyasi olarak değil, aynı zamanda askeri olarak da güçlü bir aktör hâline gelmiştir.

Cavanşir'in katkıları yalnızca siyasi ve askeri alanla sınırlı kalmamış; kültürel gelişmelere de ciddi şekilde yön vermiştir. Hükümdarlığı döneminde yapılan bayındırlık ve imar işlemleri, teşvik edilen bilimsel ve sanatsal faaliyetler, Albanya'nın kültürel hayatını canlandırmış ve ülkenin tarihî mirasına kalıcı katkılar sağlamıştır. Bu süreçte ortaya çıkan mimari ve kültürel eserler, Cavanşir'in ülkesine sadece bir hükümdar olarak değil, aynı zamanda bir kültür hamisi olarak da hizmet ettiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Cavanşir; liderlik vasıfları, siyasi zekâsı, askeri yetenekleri ve kültürel mirasa olan duyarlılığı ile Albanya Devleti tarihinde önemli bir konuma sahip olmuştur. Onun yönetimi, yalnızca kendi dönemi için değil, sonraki nesiller için de ilham kaynağı olmuştur;

Kafkasya tarihinin şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Bu yönleriyle Cavanşir, hem tarihsel hem de kültürel açıdan uzun vadeli etkiler bırakmış, unutulmaz bir lider olarak tarihe geçmiştir.

Kaynakça

- Al-Balâdhuri, İ. A. b. J. (1916). *Kitâb futûh al-buldân*. (Hitt, P. K. Trans.). New York: The Faculty of Political Science of Columbia University.
- Arrian, T. L. (2010). *The campaigns of Alexander*. (Romm, J. Ed.), (R. B. Strassler, Series Ed.). (Paul Cartledge, P. A New Translation by Pamela Mensch Introduction by). New York: Pantheon Books.
- Arrian. (1971). *The campaigns of Alexander*. (Selincourt, A. D. Trans.), (Hamilton, J. R. Revised, with a new introduction and notes by). London: Penguin Books.
- Axundov, N. (E. Red.) (2006). *Qarabağnamələr ı kitab*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Bala, M. M. (1951). *Azerbaycan tarihinde Türk Albanya*, (Azerbaycan Kültür Derneği'nin teşebbüsü ile 19 Mayıs 1951'de Ankara Halkevi'nde verilen konferans). Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası.
- Bekirova, E. (2018). Antik Kafkas coğrafyasında Albanya devleti. Nurdan S., Özler, M. (Ed.) *XVIII. Türk tarih kongresi bildiri özetleri* (1-5 Ekim). (s. 59-75). Ankara: TTK Yayınları.
- Belâzurî, A. b. Y. (2013). *Fütûhu'l büldân (Ülkelerin fetihleri)*. (Fayda, M. Çev.). İstanbul: Siyer Yayınları.
- Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)*. (H. D. Andreasyan, Çev.). (Merçil, E. Not. ve Haz.). Ankara: TTK Yayınları.
- Bünyadov, Z. M. (2007). *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*. (Cabbarov, C, Əlizadə, H. Rusça'dan Çev.). Bakı: Şərq-Qərb.
- Dasxuranci, M. (1961). *The history of the Caucasian Albanians*. (Dowsett, C. J. F. Trans.). London: Oxford University Press.
- Grigor, A. (1954). *Moğol tarihi*, (Andreasyan, H. D. Çev.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Hacıyev, Q. (2008). *Bərdə şəhəri coğrafi, siyasi və mədəni tarixi*. Bakı: UniPrint.
- Hacıyev, Q. (2014). *Qarabağ tarixi*. Bakı: Təknur.
- Herodotos. (2011). *Herodotos tarihi*. (Ökmen, M. Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- https://az.wikipedia.org/wiki/Cavan%C5%9Firin_heyk%C9%99li (Erişim tarihi: 14.05.2025).
- Ismailov, D. (2017). *History of Azerbaijan*, Bakı: Azərbaycan Mimarlık ve İnşaat Üniversitesi Metodoloji Kurulu Yayını.
- İbn Battûta. E. A. M. T. (2010). *İbn Battûta seyahatnâmesi*. (Aykut, A. S. Çev. ve Not.). I. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Havkal. (2021). *10. asırda İslâm coğrafyası*. (Şeşen, R. Ter.). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- İbnü'l-Esîr, A. b. M. b. A. C. Ş. E. F. (1991). *El-kâmil fi't-târih tercümesi*. (İslâm tarihi), II. (Eryarsoy, M. B. Çev.). (Tulum, M. Red.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esîr, A. b. M. b. A. C. Ş. E. F. (1991). *El-kâmil fi't-târih tercümesi*. (İslâm tarihi), III. (Ağırakça, A. Çev.). (Tulum, M. Red.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İsmailov, M. (2014). *İlk çağlardan xx. yüzyıl başlarına kadar Azerbaycan tarihi*. (Kurban, V. Haz.). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- İstahrî, E. İ. İ. b. M. (2020). *Ülkelerin yolları*. (Ağarı, M. Çev.). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- İstahrî, E. İ. İ. b. M. e. e. (1961). *el-Mesâlik ve'l-memâlik*. (el-Hînî, M. C. A. Tah.). Cairo: Dâr al-Kutub al-Mişriyya.
- Kalankatuklu, M. (2006). *Albaniya tarixi (Mxitar Qoş-Alban salnaməsi)*, (Piri, M. Red.). Bakı: Avrasiya Press.

- Kazvinî, H. M. (2018). *Târih-i güzide*. (Öztürk, M. Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Kemaloğlu, M. (2014). Karabağ tarihi. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7(4), 209-253.
- Khorenats'i, M. (1980). *History of the Armenians*. (Thomson, R. W. Translation and commentary on the literary sources). USA: Harvard University Press.
- Kırzioğlu, M. F. (1994). *Albanlar tarihi üzerine (M.Ö. iv.-m.s. x. yüzyıllar)*. (XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler kitabından, ayrıbasım). Ankara: TTK Yayınları.
- Kiragos, M. (2009). *Ermeni müverrihlerine göre Moğollar*. (Solmaz, G. Trc.). Ankara: Elips Kitap.
- Köse, B. A. (2016). 10. yüzyıl İslam coğrafyacılarına göre Azerbaycan'da coğrafi, idarî ve iktisadî durum. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 13 (34), 431-450.
- Köse, B. A. (2016). 10. yüzyıl İslam coğrafyacılarına göre Ermeniyeye ve Arrân tarihî coğrafyası. *Turkish Studies*, 11 (1), 89-108.
- Köse, B. A. (2017). İlk Müslüman hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların güney Kafkasya politikalarına etki eden iç ve dış gelişmeler. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2 (Kafkasya Özel Sayısı), 297-342.
- Köse, B. A. (2017). *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya (276-317/889-929)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Kurat, A. N. (1972). *IV-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*. Ankara: TTK Yayınları.
- Küçük yıldız, N. (2021). Bayram Arif Köse, Sâcoğulları ve Güney Kafkasya (276-317/889-929), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 4 (2), 300-304.
- Makdisî, Ş. M. b. A. b. E. B. e. (1877). *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. (Goeje, M. J. D. Nşr.). Leiden: Brill.
- Mehmedzâde, M. B. (1977). Karabağ. *İA*, VI. İstanbul: MEB Yayınları, 212-217.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkasya'sında siyasi ve etnik yapı (Eski çağlardan günümüze Azerbaycan tarihi)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Məmmədov, İ. (2005). *Azərbaycan tarixi*. Bakı: Adiloğlu Nəşriyyatı.
- Mesudî, E. H. A. b. H. (2023). *Murûc zz-zeheb (Altın bozkırlar)*. (Batur, A. Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Moses, K. (2019). *Alban tarihi (Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler)*. (Bünyadov, Z. M. Azerbaycan Türkçesine Çev.). (Gedikli, Y. Türkiye Türkçesine Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Naskali, E. (2009). Sâsânîler. *DİA*, XXXVI, İstanbul: TDV Yayınları, 174-176.
- Necefli, T. U., Özdal, A. N. (2022). *Karabağ tarihinin genel hatları: ortaçağ'dan Rus işgaline kadar Karabağ*. Yerdelen, B. K. ve Diğerleri. (Ed.). *Kadim vatan Karabağ*. (1. Baskı, s. 340-364). Ankara: Divan Kitap.
- Özaydın, A. (1991). Arran. *DİA*, III. İstanbul: TDV Yayınları, 394-395.
- Qacar, C. (1997). *The famous sons of ancient and medieval Azerbaijan*. Bakı: Nicat Nəşriyyatı.
- Qarabaği, M. C. C. (1959). *Qarabağ tarixi*. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- Reza, E. (1380). *Aran (Ez devrân-ı bâsitân tâ âğâz-ı Moğol)*. Tahran: Merkez-i Çap ve İntişarat-ı Vizaret-i Umur-u Harici.
- Rüstəmov, C. (1994). *Qobustan dünyası*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Sadık, R. (2022). *Kısa Azerbaycan tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Saray, M. (2010). *Quzey ve güney Azərbaycan Türklərinin tarixi*. Bakı: Şerq-Qerb.

-
- Sivrioğlu, U. T. (2015). İlk İslâm fetihleri ve Sāsāni devletinin çöküşü. *Turkish Studies*, 10(9), 389-428.
- Strabo. (2015). *The geography of Strabo*, (D. W. Roller, Trans.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Subaşı. (2022). *Gürcistan krallığı (xi-xiv. yüzyıllar)*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Taşağıl, A. (1998). Hazarlar. *DİA*, XVII. İstanbul: TDV Yayınları, 116-120.
- Togan, A. Z. V. (1978). Arrân. *İA*, I. İstanbul: MEB Yayınları, 596-598.
- Tskhovreba, K. (2014). *A history of Georgia*. Tbilisi: Artanuji Publishing.
- Тулијев, Ч. Б. (Бап Ред.). (1976). Албанија. *АСЕ*, I. Бакы: Дәүләт Нәшрияты, 215-217.
- Тулијев, Ч. Б. (Бап Ред.). (1978). Вараз Григор. *АСЕ*, II. Бакы: Дәүләт Нәшрияты, 405.
- Тулијев, Ч. Б. (Бап Ред.). (1982). МехранилЈер. *АСЕ*, VI. Бакы: Дәүләт Нәшрияты, 471.
- Тулијев, Ч. Б. (Бап Ред.). (1987). Чаваншир. *АСЕ*, X. Бакы: Дәүләт Нәшрияты, 391.
- Vəlixanlı, N. (1993). *Ərəb xilafəti və Azərbaycan*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Vəlixanlı, N. (Məs. Red.). (2007). *Azərbaycan tarixi yeddi cilddə u cild (III-xiii əsrin ı rübü)*. Bakı: Elm Nəşriyyatı.
- Voroşil, Q. (1993). *Qafqaz Albaniyası*. Bakı: Öyrətmən.
- Yıldız, Z. (2024). İslâm kaynaklarına göre x. asırda Karabağ'ın tarihi coğrafyası. *Anasay*, 8(28), 47-69.
-